

GRAĐA

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 45, godina XXIII
maj, 2018. [str. 93-106]

© Monos 2018

Prilog usmenoj historiji gračaničkog kraja u Drugom svjetskom ratu i poratnom dobu

(tri zabilježena iskaza)

Nihad Halilbegović

U ovome prilogu autor objavljuje zabilježene usmene iskaze trojice svjedoka, odnosno njihova sjećanja na vrijeme provedeno u Drugome svjetskom ratu i neposrednom poraću. Mehmed Avdić iz Donje Orahovice (rođen 1924.) bio je mobilisan u ustaše. Kao pripadnik 14. bojne povlačio se prema austrijskoj granici, do Dravograda, gdje pada u zarobljeništvo. Svjedočio je razdvajanju zarobljenika u logoru u Mariboru, gdje je jedna skupina izdvojena za likvidaciju. Sa ostalima je, u tzv. marševima smrti, sproveden do Varaždina. Tu je mobilisan u partizane (Jugoslavensku armiju), te upućen u borbe protiv ostataka poraženih snaga. Mustafa Duraković iz Malešića (rođen 1927.) u ratu je bio pripadnik mjesne posade tzv. Zelenog kadra, krijući se ispred partizanskih napada. U završnici rata pod ustaškom prisilom je krenuo u odstupanje. U zarobljeništvo Jugoslavenske armije je dospio kod Dravograda, a zatim je u "marševima smrti", od logora do logora, sproveden do Bosaškog Broda. Odatle je pušten kući, ali je ubrzo uhapšen i sproveden u zloglasni zatvor "Štok" u Tuzli, odakle je upućen na prisilni rad. Mustafa Hasičević iz Klokotnice (rođen 1925.) mobilisan je u 13. SS diviziju "Handžar". Boravio je na obuci u Njemačkoj, nakon čega se vraća u Bosnu. U jesen 1944. njegova jedinica je upućena u Mađarsku, gdje se bori protiv nastupajuće Crvene Armije, do trenutka kada se sa nekoliko boraca odvojio od jedinice. Nakon toga vraća se u rodni kraj, priključivši se mjesnoj posadi Zelenog kadra. Krenuli su u povlačenje, ali se Mustafina grupa predala partizanima u okolini

Bosanskog Broda. Mustafa je stupio u 23. srpsku diviziju, u kojoj je bio do kraja rata.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; usmena historija; iskazi; sjećanja; Mehmed Avdić; Mustafa Duraković; Mustafa Hasičević; Gračanica; Donja Orahovica; Malešići; Klokočnica; Dravograd; Marševi smrti; logori; ratni zarobljenici; Jugoslavenska armija.

Period Drugog svjetskog rata predstavlja tragično i traumatično razdoblje u historiji bošnjačkog naroda. Poznato je da su Bošnjaci kao narod, uz Jevreje, procentualno najviše stradali u pretrpjeli najteže demografske gubitke. Uprkos tome, razmjere i okolnosti njihovih stradanja su nedovoljno istražene, prešućivane i izlagane pokušajima nametanja zaborava. Kroz historiju, to se pokazalo pogubnim. Poslije svakog zločina nad Bošnjacima, nastupao je period nametnute šutnje, nakon čega je slijedila laž i falsificiranje historije, a naposljetku i ponovni zločini. Primjera za to je napretek. Stradanje Bošnjaka je složeno historiografsko pitanje koje je iz više razloga godinama ostajalo bez odgovora. To se posebno odnosi na period komunističke vlasti. Istraživači i historičari u službi sistema uslijed različitih okolnosti objektivne ili subjektivne prirode su bili ograničeni ili potpuno onemogućeni da istražuju i pišu, a žrtve zločina su najčešće šutile, ne pričajući nikome o tragičnim događajima, odnoseći naposljetku svoje pamćenje u grob. Taj ambijent straha koji je nametnut i kontroliran od strane režima, potpomognut nacionalistima i šovinistima, kojima nisu odgovarale historijske činjenice o bošnjačkim žrtvama,

prijetio je da veo zaborava potpuno prekrije istinu. Nametnuta šutnja i tendenciozni prikazi, pa i otvorena krivotvorenja prošlosti su u široj javnosti stvarala utisak da Bošnjaci, ustvari, gotovo da i nisu aktivno sudjelovali u Drugom svjetskom ratu, ni kao žrtve, ni kao partizani – oslobodiodci, već da su samo, donekle, participirali u zlodjelima ustaškog režima.

Stradanje Bošnjaka tokom Drugog svjetskog rata, prešućeni zločini i ona poglavlja historije koja su uslijed različitih ideoloških razloga namjerno potiskivana u zaborav već duži niz godina su predmet mog istraživačkog interesa. Nakon što sam obradio stradanje Bošnjaka u logoru Jasenovac,¹ koje se iz nekog razloga ranije prešućivalo, okrenuo sam se istraživanju stradanja Bošnjaka u završnici rata i neposrednom poslijeratnom vremenu, u okviru onoga što se naziva Blajburška tragedija, kao i svim drugim masovnim ubistvima i zločinima koje su počinili pripadnici pobjedničke strane u ratu, dakle partizanskih jedinica, kao i komunističke tajne policije (OZN-e i kasnije UDB-e). Ova historijska tema je, inače, u minulih dvadesetak godina veoma dobro obrađena, najviše od strane hrvatskih i slovenskih autora, dok u novije vrijeme izaziva sve veći interes i u Srbiji. Nažalost, kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, takva istraživanja uglavnom izostaju, s izuzetkom krajeva naseljenih Hrvatima.² Zbog toga se Bošnjaci kao žrtve ovih stradanja također skoro i ne spominju, kao da nisu bili žrtve masovnih i sistematskih likvidacija ili učesnici zloglasnih marševa smrti.

1 Nihad Halilbegović, *Bošnjaci u Jasenovačkom logoru*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2006.

2 U bošnjačkim sredinama, izuzetak je časopis za kulturnu historiju „Gračanički glasnik“, koji je do sada objavio rezultate istraživanja, obavljeno u okviru Redakcije od 2004. do 2010., uključujući i djelomične spiskove žrtava i iskaze preživjelih sudionika marševa smrti iz 1945. godine za područje sadašnje općine Gračanica (Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.–1945., priredili: Omer Hamzić i Edin Šaković, *Gračanički glasnik*, XIV, 29, 2010, 92-123.; sjećanja preživjelih objavljena su i u naredna dva broja *Gračaničkog glasnika*). Osim toga, ova tema je, za područje Sarajeva, otvorena i radom autora o masovnim likvidacijama i grobnicama na području glavnog bosanskohercegovačkog grada (Nihad Halilbegović, *Iskustva u istraživanju stradanja Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu – masovne likvidacije i masovne grobnice u Sarajevu 1945.-1949. godine*, Zbornik radova sa Naučnog skupa „Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu“ održanog 24. 11. 2011., Udruženje Mladi muslimani, Sarajevo 2012, str. 225-246).

Bio je to i dodatan povod da se posvetim istraživanju ovog pitanja. Uslijed činjenice da arhivski dokumenti velikim dijelom nisu sačuvani, a i oni dostupni o ovome jednostavno ne govore, prešućujući zločine partizanske strane i nerijetko donoseći potpuno netačne, pa i krivotvorene podatke,³ metoda usmene (govorne, oralne) historije ostaje jedino raspoloživa. U tom smislu, u proteklih petnaestak godina obavio sam razgovore i prikupio izjave i iskaze par stotina preživjelih svjedoka ratnih zločina i stradanja, njihovih najbližih srodnika itd. Pri tome sam nailazio na nepovjerenje i strah kod ispitanika. Dešavalo se, nerijetko, da kazivači, žrtve zločina, prvo otplaču, zadovoljni što mogu kazivati svoju neispričanu životnu tragediju. Dešavalo se da u toku razgovora, koji sam bilježio i snimao, zastanu sa pričom i pitaju me: "Hoću li ja za ovo odgovarati, da me neće uhapsiti?" Mnogi ispitanici i poslije disolucije SFRJ su se plašili da kazuju istinu o zločinima i taj strah su najčešće odnosili u grob. Bilo je i slučajeva da su kazivači zastajali sa pričom onda kada su se pojavila njihova djeca, tiho da oni ne čuju, šapatom su mi govorili: „Ovo nisam ispričao djeci.“ Iako su svi ispitanici imali veliku že-

lju da ispričaju stradanja kroz koja su prošli, bilo je i onih koji su me zamolili da kazivanja ne objavljujem do njihove smrti. Nažalost, danas, 2018. godine, većina ispitanika i kazivača koje sam ranije intervjuisao već je preminula.

Rezultate ovih istraživanja, odnosno prikupljene iskaze planiram objaviti u posebnoj knjizi. Prilikom istraživanja, sakupio sam znatan broj izjava, iskaza i svjedočanstava sa područja općine Gračanica, odnosno šireg gračaničkog kraja. Jedan od njih, iskaz Mehmeda Suljića iz Džakula, već je objavljen na stranicama „Gračaničkog glasnika“ (2011. u broju 31), doduše u skraćenoj formi. Za ovu priliku, priredio sam iskaze trojice stanovnika gračaničkog kraja: Avdić Mehmeda (rođ. 1924.) iz Donje Orahovice, Duraković Mustafe (rođ. 1927.) iz Malešića i Hasičević Mustafe (rođ. 1925.) iz Kloktnice, nastanjenog u Gračanici.

Kazivanje prvo: Mehmed Avdić, sin Huse (rođen 1924. u Donjoj Orahovici, zaselak Turkovići)

„Rođen sam u Turkovićima, Donja Orahovica. U zajedničkom domaćinstvu nas je

3 Kao primjer se može uzeti izvještaj Hercegovačkog okružnog narodnog odbora (Odjeljenje za unutrašnje poslove, br. 7407/45, pisan u Mostaru 20. decembra 1945.), koji je dostavljen Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača. Izvještaj je naslovljen kao: „Masovne grobnice na području Hercegovačkog okruga“, a Komisija ga je koristila prilikom utvrđivanja zločina i odgovornosti za zločine. Čitajući ovaj dokument primijetio sam da je nepotpun, paušalan i tendenciozan. Kao zločinci se navode samo Italijani i ustaše, a kao žrtve najčešće Srbi. Nisu ni spomenuti pokolj i grobnice Bošnjaka u Nevesinju, Ljubinju, Fatnici, Plani i drugim mjestima. Na spisku nema ni zloglasne jame Čavkarica, velike i strašne grobnice o kojoj se nije smjelo govoriti, vjerovatno zbog odgovornosti Mire Popare, političkog komesara Operativnog štaba NOP-a za Hercegovinu (kasnije proglašen za narodnog heroja), koji je uputio poziv bošnjačkom narodu bilečkog kraja da se okupe svi na jednom mjestu i da će ih njegovi ustanici sprovesti „na sigurno“ do Stoca. Oko 700 duša, pretežno nejake djece, žena i starih, iskupilo se na zbornom mjestu, nakon čega su sprovedeni do jame Čavkarica gdje su udarcima u potiljak pobijeni i bačeni u jamu. Masakr je preživjela jedino Hadžera Bijedić, koja je kasnije svjedočila o ovom zločinu. Između ostalih neistina, u istom dokumentu piše: „U Borču nalazi se 154 leša u dva groba koji su izgorjeli u kućama 1942. godine od strane ustaša“. U Borču nije bilo ustaša, samo dvadesetak žandara (oružnika) na stanici Šipovice, sa komandantom Marijanom Banovcem, koji su se ubrzo povukli. U selima Borča je živio goloruki bošnjački narod, sa malim brojem naoružanih ljudi. U dogovoru četničke komande i Vrhovnog štaba NOP-a, 17. i 18. aprila 1942. godine četnici i partizani su zajednički napali Borač, gdje je ubijeno 250 golorukih ljudi i 50 sa oružjem. Ostali su protjerani, a Borač je popaljen. Dosta je Bošnjaka zapaljeno u kućama. Naknadno sam došao do zanimljivog dokumenta Operativnog štaba NOP Odrada za Hercegovinu od 18. aprila 1942. godine, u kojem komandant Petar Ilić piše komandantu za ishranu Dušanu Aleksiću: „...Juče sam posmatrao kako gori Borač. Zamisli 7 sela u Duboj i na padinama bukve, Turci se uzmuvali kao ajvan, vuku mrčiju, a ne znaju kuda. Nikad nisam bio tako veseo u životu.... Ponesi gusle ovamo, pa ćeš na svakom mjestu odguslati nešto...“ Za ovo nije potreban nikakav komentar.

bilo 12-13. Sa nama je živio i amidža Behlil. Bilo nam je fino. Imali smo dosta zemlje i hajvana. Puno se i radilo. Kada je 1934. godine u selu otvorena škola, otac me upiše među prvim učenicima. Išao sam u selu u mekteb i učio pred hodžom Mustafom ef. Dedićem.

Zapamtio sam rasulo starojugoslovenske vojske. Iz Brčkog je došla velika vojna jedinica i zauzela položaje u dolini Spreče, a Švabe ulaze u Tuzlu. Jugoslovenska vojska je izvršila mobilizaciju ljudstva, ali i konja, volova i drugog. Uzeli su i našeg bijelog konja Zeku. Nije prošlo dugo vremena naš konj se sam vratio kući sa njihovom opremom, sedlom, dizginima... Jugoslovenska vojska je iskopala rovove i zauzela položaje, ali kad je Švabo navalio sa tenkovima, nastalo je rasulo i bježanje. Oko položaja je bilo sijaset hrane. Razbacana odjeća, obuća i vojna oprema. Nije bilo borbi. Srbi su otišli prema ozrenskim selima, a muslimani u svoja sela. Narod je kupio hranu i opremu. Oružje su pobacali pored ceste. Švabo je naišao sa kamionima i kupio oružje, a mi gledamo sa brda. I ja sam bio uzet u vojsku, ali nisam se javio. Dosta su oružja pokupili Srbi i odnijeli prema Ozrenu. Svi konji su pušteni, a njihovi vlasnici su čak iz Semberije i Posavine dolazili da ih vode kući. Sve sam to gledao svojim očima.

U 1943. godini zavladao je tifus, dosta je svijeta u selu umrlo. Iz naše kuće je umrlo šestero ukućana. U kratkom vremenu su umrli majka, otac i amidža. Liječio nas je dr. Avdo Prohić iz Gračanice. Obilazio je kuće, a dešavalo se da je i spavao u selu... Poslije smrti oca i majke nagovore me komšije da podnesem molbu za oslobođenje od vojske,

kao hranilac porodice. Od hafiza Mujića⁴ sam dobio rodni list i to predao bilježniku u Donjoj Orahovici Sulejmanoviću (Šečiću) Muhamedu. Uspio sam dobiti čage da sam hranilac. Ali to mi nije pomoglo. Jedan dan u selo upade ustaška patrola i podigne svu omladinu do 1925. godišta. Otjerali su nas u Tuzlu, u Zapadni logor. Tu smo bili na obuci nekoliko mjeseci, a onda su nas poslali u Gračanicu u Pjaninu jedinicu. Kroz mjesec dana su Nijemci napustili Tuzlu, a ušli su partizani. Preko 50 uglednih ljudi su ubili, a među njima i Hadžiefendića, komandanta muslimanske milicije, koji je organizovao i spašavao muslimanski narod.⁵

Ja sam služio u Pjaninjoj vojsci i ponosan sam što sam bio njegov vojnik. Poznato mi je da je dosta ljudi spasio da ne odu u Jasenovac. Znao je iz Doboja vraćati grupe ljudi koji su određeni za logor. U Gračanici je bilo dosta vojske: Zelenog kadra, ustaša, domobrana. Svi smo bili na istom zadatku, da branimo ove krajeve. Komandant Zelenog kadra je bio Abdurahman Kapetančić. U borbama je uvijek bio prvi. Uz njega je bio borac sa mitraljezom i njih dvojica su jurišali naprijed.⁶

U aprilu 1945. godine smo ostupali prema austrijskoj granici. Krenuli smo u pravcu Doboja, preko Malešića, Male i Velike Brijesnice. Spustili smo se na testu, došli do rijeke Bosne, koju smo prešli kompom, pošto je most već bio porušen. Na brdu Becanj su se vodile žestoke borbe između Nijemaca i partizana. U kolonama je bilo sijaset naroda i razne vojske ustaša, domobrana, Zelenog kadra, ali i civila. Narod krenuo, a mnogi ne znaju ni gdje idu. Nijemci nam prave ostu-

4 Hafiz Husein ef. Mujić, džematski imam, rodom iz Gornje Orahovice.

5 Kazivača je mobilizacija vjerovatno zahvatila negdje u kasno proljeće 1944. godine, s obzirom da je Pjanićeva ustaška bojna (u okviru 12. ustaškog zdruga) formirana u ljeto 1944. godine. Partizanski ulazak u Tuzlu koji spominje svakako se odnosi na drugo zaposjedanje ovoga grada, faktički bez većih borbi, 17. septembra 1944. godine. Iako su partizani i tada vršili likvidacije zarobljenika i svojih političkih protivnika, ubistvo Muhamedage Hadžiefendića i još pedesetak građana se desilo ranije, nakon prvog zauzimanja Tuzle (2. oktobra 1943. godine). Izgleda da je kazivač ovdje nehotice pomiješao hronologiju.

6 Domobranski natporučnik Abdurahman Kapetanović (Kapetančić) iz Pribave je bio zapovjednik IX. bojne 10. posadnog zdruga "Bosanskih planinaca", poznatog i po popularnom imenu "zeleni kadar".

pnicu. Kada smo došli u Doboju, grupisali smo se i neposredno prije pada Doboja krenuli prema Derventi. Ja sam pripadao XIV. bojnoj i većina iz te jedinice sa zastavnikom Mešanović Mehom smo krenuli iz Doboja.⁷

U blizini Čivčija kraj naše jedinice stade motor (trokolica), vozi ga njemački vojnik, pokraj njega oficir, obojica drže automate, a u prikolici sjedi Pjanić, ispred njega mitraljez. Mi se obradovali što ga vidimo, pa malo zastadosmo. Pjanić nas je pozdravio i kaže da on ide prema Zagrebu, gdje ćemo se vidjeti. Objasnio nam je kojim pravcem ćemo ići i koje puteve treba da izbjegavamo radi sigurnosti. Oprostili smo se i od tada ga više nisam vidio. Pričali su mi da su Pjanića vidjeli u Popovači i da je tu održao govor.⁸

Sa masom vojske i svijeta smo došli u Derventu, 42 kilometra smo prepješačili. Nismo išli cestom. Od Dervente smo išli na Brod, udaljen 25 kilometara. Kretali smo se cestom. Prešli smo Savu i krenuli u pravcu Zagreba, ali ne idemo mi u Zagreb. Došli smo u Sisak, gdje smo bili šest dana. Smjestili smo se u nekom hrastiku. Šesti dan je bio zbor. Sve nas sabraše na jedno mjesto i rasporediše: na jednu stranu oficire, a na drugu vojska. Kad, eto ti cestom ide vozilo i u njemu Maks Luburić. Izađe iz kola i pravo pred nas, onako obučen u crno ustaško odijelo. Kaže časnici i dočasnici, vojsko, moramo se probiti do Austrije. Mi se nećemo predati. U tom trenutku naleti šest partizanskih aviona i sruše most na Kupi. Bio je pokret, zaobišli smo srušeni most i krenuli dalje, išli smo i putem i prečacima, šumama, livadama... Iz Siska do Zida-

nog mosta smo išli dva dana, a od Gračanice oko 25 dana.

Masa je naroda i razne vojske bila u Zidanom Mostu. Borbe su se vodile u Celju, koje se nalazi desno od Zidanog Mosta. Mi legli da se odmorimo, a u našoj blizini pet šest visokih ustaških oficira se dogovaraju o daljim pokretima. I dok se mi izležajemo, prolazi velika ustaška jedinica koju vodi Rajković iz Odžaka. I, oni prodoše pored nas i ustaških oficira. U tom trenutku do nas dođe naš starješina Mešanović Meho iz Orahovice i kaže: „Braćo, mi nemamo nikakvog plana. U ovom trenutku ne znamo šta da radimo. Švabo je još u Ljubljani, napali su ih Englezi. Sve gori. Partizani su zauzeli dijelove Celja. Kuda ćemo mi? Nemam odgovora. Znam samo da se ne smijemo predati partizanima.“

Na njegovu komandu, više je to bio prijedlog, krenuli smo prema Ljubljani. Išli smo otprilike kilometar i po, dva kilometra. Došli smo do neke poljane. Rusi tuku sa svih strana. Nastao je košmar i kaos. Vraćamo se ponovo u Zidani Most. Mi smo se dogovorili i krenemo kroz šumu pokraj neke rječice, potoka, šta li je. Druga vojska je krenula prema Celju. Skoro su svi zarobljeni, a neki i ubijeni. Bilo je tu i naših komšija. A sve su bili muslimani. Prolazili smo dugo šumom i došli do neke meraje. Nema nikoga, pusto. Tu smo se odmarali, kad eto ti neke jedinice, uspjeli se probiti u borbi. Nastavili smo put. Partizani nas tuku iz pravca Celja. Išli smo oko dva dana, nismo naišli ni na jedno selo. Nastavljamo put prema Dravogradu. Dolazimo pred neko brdo. Šikare su sa obje

7 XIV. djelatna bojna 12. stajaćeg djelatnog združenja ustaške vojnice formirana je u Kreki, a nakon konačnog pada Tuzle (17. septembar 1944.) povukla se na područje Lukavca, odnosno Gračanice. Zapovjednik joj je bio Mustafa Jakubović. Gubici nastali u borbama i osipanjem ljudstva su se, izgleda, popunjavali izravnom mobilizacijom na području Gračanice ili prekomandom iz Pjanićeve, XXV. djelatne bojne, koja je po nekim komunističkim obavještajnim izvještajima u pojedinim trenucima brojala i preko 1000 ljudi, daleko iznad uobičajene snage jedne bojne (bataljona). Opširnije o ovoj jedinici: Edin Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH i njemačkim legionarskim jedinicama 1941.-1945. i njihova stradanja, Gračanički glasnik, XIV, 29, str. 68-69.

8 Pjanićev prolazak u motociklu s prikolicom ("trokolica") spominje i svjedok Mehmed Suljić iz Džakula, čiji je iskaz, u skraćenoj formi, objavljen u 31. broju Gračaničkog glasnika (XV, 31, 2011., str. 86-91). Govor Ibrahima Pjanića u Popovači opisuje i Abaz Gazibegović u svom iskazu kojeg je zabilježio dr. sc. Omer Hamzić (v. Gračanički glasnik, XIV, 30, 2010., str. 88-89). Po njemu, to se zbilo 28. aprila 1945. godine.

strane. Ne znamo šta se dešava. Vojska tumara gore, dole. Izgledaju ko raspuštena goveda. Nema nikakvog reda. Ne znamo ni šta se dešava. Jedino nam Allah može pomoći. Pred akšam u Dravograd dođe naš starješina Meho Mešanović i kaže nam da smo prije tri dana predati partizanima, odnosno da su domobranski oficiri potpisali našu predaju i da smo opkoljeni, dalje kaže, sve će nas u logor. Dio moje jedinice iz Gračanice je ušao u Dravograd posljednji. Kako je koja vojska nailazila odlagali su oružje. I mi smo zadnji odložili oružje. Vide se kamare lahkog oružja. Teško oružje, kuhinje, kola i drugo je pobacano na velike gomile.

Do ovog trenutka, prije predaje, smo bili vojska i slobodni ljudi, a od predaje smo najobičnije roblje. Tjeraju nas prema Mariboru, koji je udaljen 78 kilometara od Dravograda, što sam kasnije doznao. Idemo ubrzanim korakom, a onda nas potjeraju da trčimo i tako naizmjenično, ko posustane i pane, ubijen je, ko izostane ili se udalji od kolone gotov je. Partizani ulaze u kolonu, skidaju nam obuću i odjeću, tuku nas. Jedno jutro, u sabah, svanjava, kažu odmor. Kada smo zastali, vidimo preko 500 četnika iz Crne Gore na konjima, sa njima pozadi sjede i njihove žene.

U logor u Mariboru smo došli među zadnjim. Na kapiji logora petokrake zvijezde, parole i druga obilježja. Prolazimo dva po dva, a oko partizani. Logor je bio ogroman, ograđen bodljikavom žicom. Unutra je utjerana razna vojska, ko hajvani. Gladni smo i žedni. Niko nam ništa ne daje. Svo lišće sa drveća je već pojedeno. Prvo razdvajanje je bilo prilikom ulaska u logor. Odvojili su sve uniformisane ustaše, domobrane i ostale na jednu stranu, a na drugu stranu većinom su odvojili mlade i bez uniforme. Ja sam bio u drugoj grupi među mladim zarobljenicima. Svašta sam se nagledao. Partizani su često pucali i ubijali zarobljenike koji su bili u

ustaškoj i esesovskoj uniformi ili na one koji su imali lijepa odijela.

Dosta je naroda i vojske u ovom logoru pobijeno, a najviše muslimana. Ubijene su odmah odvozili na nepoznato mjesto i uveče ukopavali. Petnaesti dan nas postroje i dovedu pred partizanske oficire (pisare). I počeh nas razdvajati na broj 1 i broj 2. Svi oni koji su stupili u neprijateljsku vojsku 1941., 1942. i 1943. godine i svi stariji ljudi idu pod broj jedan (1). Ja sam raspoređen u broj dva (2) i ostao sam živ. Oni koji su raspoređeni u broj 1 su odvedeni i strijeljani. Među njima je bilo najviše muslimana.⁹ Prilikom popisa i razdvajanja u broj 1 je raspoređeno 150 ljudi, a u broj 2 oko 100 ljudi, i to samo kod tog popisa i razdvajanja. Partizani su bili Srbijanci, što sam primijetio po govoru i oblačenju (šajkača i slično).

Po mom sjećanju i evidenciji koju vodim, u broj 1 su raspoređeni i ubijeni u logoru u Mariboru, rodnom iz mog mjesta, *Donje Orahovice*: Dedić (Čamila) Brajko, rođen oko 1922. godine; Dedić (Čamila) Zijo, rođen oko 1927. godine; Dedić (Mehemeda) Hajro, rođen oko 1923. godine; Selimović (Muhamet) Šaban, rođen 1924. godine; Selimović (Hasana) Haso, rođen oko 1915 (podoficir); Bajić (Ibre) Suljo, rođen 1925. godine; Nakić (Ibrahima) Husein, rođen oko 1919. godine; Nakić (Ibrahima) Haso, rođen oko 1925. godine; Hasić (Šefke) Smail, rođen oko 1925. godine; Karić (Muje) Agan, rođen oko 1923. godine; Karić (Muje) Juso, rođen oko 1918.-1919. godine; Karić (Rašida) Suljo, rođen oko 1919. godine; Mahmutović (Osme) Ahmet, rođen oko 1925. godine; Mujić (Ibrahima) Smail, rođen 1921. godine; dvojica sinova Hašima Mujića; Fehratović (Hasana) Mustafa, rođen 1914. godine; Mujaković (Hasana) Hazim, rođen oko 1918. godine i Mujaković (Hasana) Rasim, rođen oko 1924. godine (Hasan je bio hodža – muhtar); Me-

9 Većina kazivača je ubijedena da su muslimani činili najveći udio žrtava. To je, naravno, odraz njihove lične percepcije, a ne nužno i činjeničnog stanja.

kić (Ibrahima) Džemal, rođen 1923. godine. Iz *Donje Orahovice – Rijeke*: Ibrahimović (Osme) Salko, rođen 1919. godine; Vejsila Atifa (majka); Dugić (Bilala) Suljo, rođen oko 1918.-1919. godine. Iz Donje Lohinje: Ahmetašević (Adema) Osman, rođen 1919. godine. Iz *Rašljeve*: Sejdinović (Muje) Meho, rođen oko 1915.-1916. godine; Behadarević Hazim, rođen oko 1915. godine; Baraković (Hasana) Šaban, rođen 1924. godine. Iz *Pri-bave*: Halidović (Emina) Adem, rođen oko 1919. godine; Kamarić Kasim, rođen 1922. godine; Kamarić Himzo, rođen oko 1924. godine.¹⁰ Čuo sam, a svojim očima je vidio Abaz Gazibegović, da su u krugu logora u Mariboru partizani ubili Hasinović (Rame) Ševala, rođenog 1922. godine u Donjoj Orahovici.¹¹

Takva je bila sudbina onih koji su bili raspoređeni u broj 1. Niko od njih se nije vratio kući. Njihovi ostaci su, vjerovatno, u onim protivtenkovskim rovovima u blizini Maribora.¹²

Ja sam raspoređen u broj 2 i tako sam izvuкао živu glavu. Iz Maribora su nas k'o stoku gonili u Varaždin. Tu smo bili tri dana i dobijali smo samo jednu krišku hljeba. Odatle smo krenuli za Ludbreg i tu prenoćili i sutra pošli za Koprivnicu. Na putu u nekim selima su nas seljaci tukli, pljuvali i psovali, a bilo je slučajeva gdje su nam bacali hranu.

U Koprivnici smo ostali 10 dana. Strašno su nas maltretirali. Svakodnevno su od nas tražili podatke koje im nismo mogli reći. Krenuli smo dalje, kažu idemo u Slavoniju.

Kolona se stalno povećava. Pristižu novi jadinici. Gladni smo i žedni. Nema ni vode ni hrane. U pojedinim mjestima šokice otvorile vrata od avlija, a na stolove ostavili hrane i vode. Nagnemo mi na hranu i vodu, a partizani nas počnu strahovito tući. Nisu imali nimalo milosti. Naidemo na vodu. Ko god se napio dobio je od partizana šamar, a kad ga je ruka zabolila tukao nas je kandžijom. Žeđ je bila jača od straha. Išli smo tako i patili se, a onda smo ponovo došli u Varaždin, pošto smo išli kružno. Zatvorili su nas u Zapadni logor, gdje smo zatekli dosta vojske. Tu su me primili u partizane i poslali u Sisak u brigadu. Najviše smo pretraživali okolinu i proganjali križare. Prekomandovali su nas u Kostajnicu, a onda Dvor na Uni, pa u Baniju. Tu smo se ganjali i tukli sa četnicima.

U jednoj akciji zamalo nismo izginuli. Odbornik iz jednog sela obavijestio je komandu da će u selo doći četnici i da ih opkolimo. Međutim, to je bila klopka za partizane. Krenemo mi sa odbornikom i vodičem u selo, kad tamo nikog nema, osim starih žena. Negdje nestane odbornik i vodič, a četnici nas opkole. Znali su da ćemo mi doći. Strahovito zapucaju i mi se razbježimo. I ja sam izgubio pušku. Bilo je dosta ubijenih i ranjenih. Premješten sam u Sisak, a odatle sam otpušten kući pred zimu. Treći dan sam se javio u vojni odsjek u Gračanici. Referent u vojnom osjeku Jovičević Milan iz Petrova Sela mi je ovjerio knjižicu i upitao me: „Hoćeš li otkriti ženu“? a ja ga gledam onako zbunjen i pitam, kakvu ženu? Kaže on meni: „Svi muslimani

10 Ovim sjećanjem značajno se dopunjuju saznanja o imenima i broju poginulih i nestalih Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu i neposrednom poraću sa područja spomenuta tri sela. Pored 13 imena koja su evidentirana i objavljena kao rezultat već spomenutih ranijih istraživanja bošnjačkih žrtava na općini Gračanica tokom Drugog svjetskog rata (pogl. Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.–1945., 92-123.), kazivač je naveo još 16 novih imena postradalih u takozvanim marševima smrti (do Blajburga i nazad), što svakako upotpunjuje naša saznanja o obimu stradanja i demografskim gubicima bošnjačkog stanovništva na tim našim područjima, ali ukazuje i na potrebu daljih istraživanja, dopunjavanja i provjere već objavljenih podataka.

11 Abaz Gazibegović to navodi u svom već spomenutom iskazu, (v. Gračanički glasnik, XIV, 30, 2010., 95.) Hasinovića je ubio stražar jer je, izgledno, pokušao da ubere trešnjevo lišće.

12 Kazivač misli na protutenkovske rove u šumi Tezno, u kojima su slovenske istražne komisije otkrile i djelimično istražile veliku masovnu grobnicu koja, po nekim procjenama, broji oko i do 15.000 tijela. O tome se već dosta pisalo i govorilo u štampi i elektronskim medijima.

moraju otkriti žene“. Ja šutim, još ništa ne razumijem.

Kada sam se vratio, ne mogu poznati kuću, sve drugačije izgleda. Moj otac Huso i amidža Behlil razdijelili zemlju. Nema ni kapije, partizani izložili u vatri. Selo pusto. Jedni pobijeni, drugi štete i trpe. Stoka sva odvedena. Siromaštvo. Uzmem ja dva kljuse, jedva hodaju, ali mogu orati sa njima. Kad sam pošao orati zemlju, donesoše mi poziv da odmah idem sa konjima u Stupare kod Kladnja na rad. Javim se ja tamo i odrađim mjesec dana, ali ne daju da idemo kući. Mi krenemo kući, u Živinicima nas napadnu udbaši, ali mi pobjegnemo do Lukavca. Tu nas patrola zaustavi i vrata na prinudni rad u Stupare, gdje sam ostao još mjesec dana. Kada sam se vratio kući, naredi mi da posijem suncokret na dvadeset i pet duluma. Nije rodilo te godine, nema suncokreta ni za mene ni za Udbu. U jesen me pozovu i kažu da posijem soju, opet nema prinosa. Ne mogu izdržavati familiju. Kada su se formirale zadruge svu zemlju, konje, plug i halat su mi uzeli. Tih dana smo bili gladni...“

(Razgovoru prisustvovali: Tajib Nurić, prof. iz Gračanice i Suljo Mujić iz Donje Orahovice)

U Donjoj Orahovici, 26. 09. 2012. godine.

*

Kazivanje drugo: Mustafa Duraković, sin Jasima (rođen 1927. u Malešićima, zaselak Hamzići)

„Kada su pošli dijeliti pozive za vizitu u Derventu, ‘26. i ‘27. godište, matičar Hazim ef. Fazlić predloži mom ocu da mi napiše da sam rođen 1928., umjesto 1927.. kako je pisalo u knjigama. Tako i bi. Ja se i danas vodim da sam rođen 1928. godine i to me je spasilo da ne odem u vizitu u Derventu, a onda u domobrane ili „Handžar“ diviziju.

Otac mi je kupio pušku od Nuhana Kalesije i ja se upišem u Zeleni kadar. Tako sam izbjegao da me u nekoj od racija privedu i mobiliju u ustaše ili SS „Handžar“ ili „Kama“

jedinice. Ja sam u Zelenom kadru sa komšijama držao stražu na položajima prema srpskim selima, odakle su nam četnici prijetili. Zeleni kadar je odbranio ove krajeve od zločina četnika. To je bila naša narodna vojska. Evo i u ovom ratu su nas napali iz istih srpskih sela, samo što im je pomagala JNA. Narod se organizovao u bosanskoj armiji, kao što smo se mi u Drugom svjetskom ratu organizovali u muslimanskoj miliciji i kasnije Zelenom kadru.

I tako, ja sam sa puškom najviše bio na straži blizu naše kuće. Kada su nas napali partizani, početkom 1945. godine, dođe naredba da branimo Gračanicu i moja jedinica je bila smještena na Ritašićima, u Drami, tako se zvala njiva. Partizani su žestoko napadali i mi smo se povukli prema Stanić Rijeci. Ja sam došao kući, sakrio pušku u kamenjar. Bilo je još komšija koji su došli kući i posakrivali puške ili su ih držali u kući. Krili smo se jedno vrijeme od partizana. Najviše sam se krio u susjednom selu Lukavici. Ja sam u to vrijeme bio maloljetan, rođen sam 15. 03. 1927. godine. Tada je ubijen, i ukopan kod džamije u Lukavici, Kalesić (Mustafe) Osman, čijeg su oca četnici uhvatili u njivi Prisade, kada je orao odveli i ubili. U Lukavici sam bio oko 10 dana. Pošto su u Lukavicu ušli partizani, vratim se ja u svoje selo Malešiće, gdje su takođe bili partizani. Sa mnom se vratio i Mujo Šakušić koji je bio naoružan. Majka je saznala gdje se krijem, pa mi je po našem komšiji Selimu Memiću, koji je već bio u partizanima, poslala pogaču, koju smo pojeli Mujo i ja. Tu noć smo prenoćili krijući se. Ujutro Selim Memić donese pelengače i gunj, koje Mujo obuče, a domobranksku uniformu sakrije. I nas dvojica krenemo kući. Kad je Mujo došao kući, eto ti odbornika i kaže mu hajde da te upišem u partizane. Mujo nema kud i javi se u jedinicu, obuče uniformu i dobije oružje. Ja se dobro razbolim, od bolova ne mogu ni ležati, ni sjediti. Dođe Selim koji me je doveo iz šume, kaže mi: „Bi li ti išao u partizane?“ Odgovorim mu da ne mogu, pošto sam bole-

stan. Kaže on meni, sutra ćeš ti kod doktora, neka te pregleda. Tu noć su partizani ostupili, povukli se prema Srebreniku.¹³

Kada je osvanulo, nema partizana. Kad eto ti Zelenog kadra, ustaša, domobrana koji su se vratili kući. Moj brate, meni drago, vratili se Bajrić Hasan, Durakovići, Kalesija Hasan, Mujkić Husejn, Delić Atif, Durak Mujo i drugi. Veselje u selu. Samo neka su otišli partizani. Život se normalizovao. Svako je radio kod svoje kuće ili u bašči. Svi smo na okupu, a i godina je rodila.¹⁴ Tako je bilo oko mjesec dana. Ponovo napadoše partizani Gračanicu. Narod se povlači iz pravca Džakula, Dobrovaca, Sokola, Vranovića i drugih sela. Otac i mati su na brzinu spremili sestru, brata Selima i mene i otpremili u Sjeninu Rijeku kod rodbine. Otac mi je sa volovskim kolima otjeran u partizane. Iz Lukavice je vukao ranjenike. Taj mjesec je bio kod Srebrenika, radio za partizane. Partizani su iz Babića mobilisali preko 50 zaprega (volovska kola) i isto toliko iz Malešića.

U Sjenini smo bili jednu heftu. Navališe partizani iz Lukavice i opkoliše Sjeninu. Narod se na brzinu spakovao i krenuo prema Grapskoj. Krenuli smo i mi. Iz Malešića sam

vidio preko trideset mještana. Ja vodim ždrijebe i junicu. I drugi su potjerali goveda. Žito smo bili mljeli u vodenici na red. Dođe red na mene i Brajkana Hasića. Uzmemo mi po vreću žita na rame i krenemo. Kad smo sišli na cestu, naiđe patrola naše vojske. Mehmed Mujkić iz Malešića mi kaže: „Ti se ovdje kriješ, a tvoj otac u partizanima“, pa me udari šakom i vreća mi ispade. Kaže, „gonite ga u kola!“¹⁵ Nahvatali su dosta ljudi i potrpalu u kola.

Krenemo u pravcu Doboja. Dođemo u Svjetliću i tu nas ustaše potrpuju u zatvor. Tu smo prenoćili. Na sabah nam kažu: izlazite. Preko rijeke Bosne smo skelom prešli u Johovac, a onda u obližnju šumu. Tu su nas ustaše spopale i gonili do Kotorskog, gdje smo noćili. Na uranak nas istjeraju napolje i krenemo za Derventu, pa Bosanski Brod, gdje smo noćili, a onda prelazimo u Slavonski Brod. Ja sam prespavao. Kada sam se probudio nema nikoga od mojih. Svi otišli. Ubrzo sam ih pronašao. Dolazimo u Požegu, Novu Gradišku i Sisak. Tu nas ponovo zatvore, više drže na oku nego u zatvoru.¹⁶ Vidim ja sabire se neka vojska i pravi se tribina. Bio je zbor na kojem je govorio Luburić.¹⁷ Kroz nekoliko

13 Prema materijalu koje je prikupio, obradio i priredio Himzo Duraković iz Malešića, u okviru projekta istraživanja stradanja bošnjačkog stanovništva gračaničkog područja 1941.-1945. vođenog od redakcije časopisa *Gračanički glasnik*, Selim Memić, sin Alije, iz Golaća, rođen 1929. godine, kasnije je pobjegao iz partizana, te je sa svojim komšijama „odstupio“ u aprilu 1945. godine, gdje mu se gubi svaki trag (pogl. Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945., *Gračanički glasnik*, XIV, 29, str. 101). Himzo Duraković se, inače, oslanjao upravo i na kazivanje Duraković Mustafe, koji mu je ispričao da je s Memićem posljednji put večerao kod Zidanog Mosta u Sloveniji, ali kazivač mi ovaj podatak nije spomenuo u kada sam s njim vodio razgovor. Prema službenoj evidenciji SUBNOR-a Gračanica, Šakušić Mujo, sin Ibrahima, u partizane je mobilisan 17. marta 1945. i raspoređen u 2. brigadu Narodne odbrane (KNOJ-a). Zahvaljujem se dr. Omeru Hamziću i mr. Edinu Šakoviću na podacima koje su mi ustupili, a koje su prikupili u okviru istraživačkog projekta izrade historijske monografije o Malešićima.

14 Kazivač ovdje misli na prethodnu godinu, odnosno uspješnu žetvu u 1944. godini, što je težacima uveliko olakšavalo predstojeće proljeće i razdoblje sjetve. Ukoliko bi godina izdala, dešavalo bi se da su seljaci bili prisiljeni čak i dio žitarica odvojenih za sjeme samljeti radi ishrane porodica.

15 Mustafa Mujkić se u kasnijim, poslijeratnim komunističkim dokumentima spominje kao „bivši ustaški zastavnik“, komunisti su ga tada optuživali da je širio „neprijateljske parole“ (prema podacima Omera Hamzića i Edina Šakovića, prikupljenim za potrebe izrade historijske monografije Malešića).

16 Kazivač je ovdje bio ustvari prisilno mobilisani mladić, a ne zatvorenik ili zarobljenik, kako bi neupućeni mogli zaključiti. Ali znakovito je da je on svoju sudbinu, kada se pod prisilom morao povlačiti sa vojskom u odstupanju – doživljavao kao sudbinu zatvorenika.

17 Luburićev govor vojnicima u odstupanju spominje u svom kazivanju i Mehmed Suljić iz Džakula (*Gračanički glasnik*, 31, str. 88).

dana je bio pokret, došli smo do Velike Gorice. Tu smo vježbali. Skinuli su nam košulje i onda naređenje: lezi, diži se. Dobro su nas istrenirali i iscrpili, ali to je podnošljivo. To je bilo na Jurjev, 6. maja.

Kada smo se vratili [s obuke], domobrane, Zeleni kadar i drugu vojsku su obukli u crne ustaške uniforme, a njihova odijela ostavili. Ne mogu poznati nikoga od naših. Mi smo obukli odijela što su domobrani skinuli. Tu noć smo krenuli prema Zagrebu, a onda pravcem prema Zidanom Mostu. Od Zagreba nismo bili više u zatvoru.¹⁸ Mi smo u pozadini kolone koja je nepregledna. Ima svake mrake, i vojske i civila. Kada smo došli u Celje, vidimo i partizane i Švabe i ustaše. Iz Celja idemo u Velenje, a onda prema Dravogradu. Kada smo izlazili iz Velenja prema Dravogradu, bila je velika borba. Krenuli smo preko brda i došli do Ravnih, prešli rijeku i uputili se pravcem prema Triglavu. Tu smo noćili u borovoj šumi. U sabah naređenje da se preda oružje. Ko je imao oružje, predao ga je. Mi nismo imali oružja. Tu je Jusuf Halilović iz Kahvedžija zaklao vola. Ispekli smo ga na ražnju i pojeli.

Krenuli smo prema Dravogradu. Dva dana smo išli. Pratili su nas Englezi, sve do Dravograda. Na rijeci Dravi smo prešli most. Do pola mosta je bila engleska vojska, a od pola mosta preuzimali su nas partizani. Idemo cestom i gledamo, leševi na sve strane. Krećemo se u pravcu Zagreba. Kolona se osipa. Partizani ubijaju sve one koji izostanu ili padnu. Partizan dođe do jasnika i – pras! iz pištolja, i ovaj padne mrtav. Došli smo do Zagreba i u nekom logoru smo bili 6-7 dana. A onda idemo do Gorice. Tu nas zatvaraju u logor (park – logor). Na vratima su puno tukli, kako bi natrpali što više ljudi. Tu su partizani oduzimali zlatne predmete, olovke, satove i slično...

U kolonama je bilo najviše muslimana i Hrvata. Naređuju nam da trčimo, a onda da

stanemo i tako se stalno ponavlja. Partizani su na konjima. Hoće da nas izmore. Ko zaostane ili padne, partizani ga ubiju. Stigli smo u Sisak i zatvoreni u logor. Na nas osam ljudi jedna porcija griza. I to smo jedino dobivali. Nema vode. Rekoše da ima u blizini bara, gdje je bilo njemačke vojske kupatilo. Brzo je bara popijena. Ja nisam došao na red da se napijem.

Sutra oko 10 sati, rastavljanje na one koji su bili u njemačkoj vojsci, ustašama, domobranima i civilima. Naređeno je: civilima i domobranima, izlazite na cestu. Oni koji su ostali, svi su pobijeni. Četiri brata Suljića iz Malešića su bili u logoru. Jedan od njih, Meša, bio je u SS „Handžar“ diviziji, a Halil, Osmo i Mustafa su bili civilni. Njih trojica su krenuli na cestu i dosta drugih. I ja sam izašao. Kada se formirala kolona, partizani su nas potjerali. Kolonu je pratio na bijelom konju Šiljić Abdulah, Muderizov, sve do Daruvara, gdje su nas ponovo strpali u logor. Tu su nam dali jedan hljeb na 200 ljudi. Postroje nas u dvije vrste i kažu da sjednemo, a onda nam dijele naš dio hljeba (k'o kocka šećera, nije veći). Sutra su nam donijeli hranu u posudama za svinje. Tu smo ostali nekoliko dana, a onda smo krenuli za Pakrac.

Kada smo stigli, prenoćili smo na putu. U sabah su nas utjerali u logor, koji je bio opasan žicom sa osmatračnicama. Kada smo došli u logor, bila je velika trava. Za dva dana smo pojeli i travu i listove sa jabuka. Gledao sam na jabukama po dvadeset ljudi lome grane, jedu lišće. Kada seljaci donesu malo hrane, stvori se velika gužva, pa se i to isproljeva i raspe. Vidio sam kada je Bajro (Mehe) Kalesić upao u kazan sa hranom. Kada su ga izvukli, dok je došao do nas, narod ga je izlicao. Na dnu logora je bila živa voda. Ko se napije te vode pada na zemlju, više ne ustaje. Partizani su dovukli velika kola sa gumenim točkovima u koja su tovarili otrovane ljude. Civilni su nam u logor ubacivali hljeba. Na

18 Misli se: više nisu bili pod strogim nadzorom, gotovo kao zatvorenici.

hiljade ruku pokušavaju doći do komada hljeba. Ako se neko od logoraša prikuči žici, partizani su ga ubijali.

U tom logoru sam bio 7-8 dana, a onda naređenje da godišta '28., '29. i '30. izlaze iz logora. Iz gračaničke općine bilo nas 42 koji smo bili tih godišta. Tu smo dobili malo hrane i krenuli. Za 42 Gračanlija smo dobili propusnicu. Krenuli smo prema Novoj Gradišci, kroz Okučane došli u Gradišku, a onda u Slavonski, pa u Bosanski Brod. Tu su nas ponovo strpali u logor. Uši nas pojedоše, vidimo ih gmižu kroz prašinu. Gladni smo. Nema vode. Logor je veliki. Noću odvoде jadnike i oni se ne vraćaju. Ubijaju ih. Čuje se pucnjava. Prozvali su ponovo '28., '29. i '30. godište i kažu da mogu ići kući. Krenuli smo vozom prema Doboju. Delić Hasib iz zaseoka Golaća, Malešići dobio je dizenteriju i do Dervente je u vagonu umro. Zakopan je u Derventi, a mi smo krenuli dalje. Na Usori su nas iskrčali. Prozvali su nas po mjestima rođenja. Dali su nam po pola hljebčića i propusnice. Ja sam se javio u mjesni ured u Malešićima. Kažu mi da se moram odmah javiti u OZN-u u Gračanici. Tu su nas zatvorili jednu noć. Sutra su nas otjerali u logor u Tuzli koji je bio ograđen žicom i dobro čuvan. Dobili smo téké hrane. Nas 15 zatvorenika odrede u Živinice na čišćenje pilane, a onda nas pješke vrate u logor. Komisija nas je ispitala i ja sam došao kući.

Iz mog rodnog sela Malešića u kolonama smrti i partizanskim logorima je ubijeno više od 25 mještana, a dosta ih je ubijeno i u „Štoku“ u Tuzli. Poznato mi je da se nisu vratili kući: Memić Brajkan, Memić (Husejina) Smajo, Sarač Ramo, Mujkić Agan, Husić Mujkan, Mešić Šaban, Huskić (Mehmeda) Šaban, Kahvedžić (Hasana) Hasan, Ibrahimović (Hasana) Osman, Ibrahimović Ramo,

Mešanović Huso, Osmičević Omer, Osmičević Alija, Mujkić Agan, Oručević (Ibrahima) Ibrahim zvani Bego, Suljić Osman, Suljić (Avde) Mehmed i drugi. Buljubašića, sina Omerovog, ubili su u „Štoku“ u Tuzli. Šabana Šaku su odveli u Gračanicu, a onda u Tuzlu u „Štok“, odakle se nije vratio. Ubijen je. Nuhana Kalesiju su ubili u Tuzli u „Štoku“. Omera Buljubašića su odveli u „Štok“ u Tuzli gdje je ubijen. Muharemović Hazima partizani su zarobili na Crnom putu kod Gračanice. Odveden je u zatvor gdje je na nepoznatom mjestu ubijen. Mujagić (Muje) Ibrahim je odveden u Tuzlu u logor, gdje je ubijen.¹⁹ (*Razgovoru prisustvovao: Ibrahim Šebečić*)

Malešići, 17. 07. 2007. godine

*

Kazivanje treće: Mustafa Hasićević, sin Ibre (rođen 1925. u Kloktnici, zaselak Brđani)

„Imao sam punih 17 godina kada sam dobio poziv za vizitu. Javio sam se u Doboju, a odatle su me uputili u Travnik. Tu je bilo dosta mojih vršnjaka. Poslije završenog pregleda i obavljene vizite, Švabe su izdvojile najsposobnije u SS „Handžar“ diviziju, a oni koji su ostali, raspoređeni su između ustaša i domobrana. Ustaše su imale pravo izbora, pa su i oni birali sposobnije, a oni koji su preostali, raspoređeni su u domobrane. Mene prozvaše i kažu da sam regrutovan u SS „Handžar“ diviziju. Prozvali su i mnogo drugih mojih komšija u istu jedinicu, ali je dosta raspoređeno u ustaše i domobrane.

Nisam mogao birati, morao sam prihvatiti tu odluku. Nismo se vratili kući. Upućeni smo u Osijek, gdje smo zadužili uniforme, veš i čebe. Oružje nam nisu dali. Iz Osijeka nas šalju u sabirni logor u Zemun Polje, kod Zemuna. Tu smo ostali mjesec dana. Među-

¹⁹ Kazivač je uglavnom potvrdio ranija istraživanja stradanja Bošnjaka na području Malešića (Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.–1945.). Osim već objavljenih, naveo još jedno novo ime i dopunio saznanja za nekoliko svojih komšija, za koje ranije nije bilo navedeno da su ubijeni u zloglasnom tuzlanskom zatvoru „Štok“.

tim, ja sam se odmah po dolasku razbolio, dobio sam jak proljev i stomačne bolove, pa sam upućen u bolnicu, gdje sam ostao 25 dana. Po izlasku iz bolnice, poslije pet dana provedenih u sabirnom logoru, ukrcavaju nas u voz (hajvan vagone) za Njemačku, u grad Nojhamer. Po samom dolasku sam se ponovo razbolio, sada od upale uha. Operisan sam u gradskoj bolnici i upućen na oporavak u Nirnberg, gdje sam ostao mjesec dana, a onda su me vratili u moju jedinicu u Nojhamer. Poslije kratke obuke od 15 dana, upućeni smo na ratište u Bosnu. Po dolasku u Doboj, idemo u Tuzlu, pravac Majevice, gdje nam je bila komanda naše Divizije – 27. regimenta, II. bataljon, 9. kompanija.

Nismo puno ratovali, pošto su Švabe sa četnicima uspostavili dobre odnose. Međutim, četnici su to koristili pa su nas potkrali. Bio sam sa dijelom jedinice u Tuzli kada su partizani poručili našoj komandi da će na Bajram doći na halvu u Tuzlu. Bilo je to 1944. godine. U Tuzli smo bili mjesec dana, a onda dolazi hitna naredba da se vratimo na Majevicu u Lukavicu, pošto nam je opljačkana komora. Navodno da su to učinili partizani. Kasnije smo saznali da su to bili četnici.

Po naredbi, moju jedinicu upućuju u Janju i odmah komanduju zbor jedinice, ali bez oružja. Opkoljava nas redovna njemačka vojska. Pitam se, šta li je sad ovo. Komandant drži politički čas na švabskom, a prevodioc odmah prevodi na naš jezik. Komandant kaže da se hitno treba ići na ruski front u Mađarsku u Batinu Skelu. Bolesni, ranjeni i iznemogli ostaju, a idu zdravi i to dobrovoljci. Meni došapnu oficir (bio je Hrvat, njemačkog porijekla): „Javi se kao dobrovoljac, ideš sa mnom“, i ja tako učinim, ne znam ni zašto. Rekli su nam da će borbe biti teške i da moramo biti spremni na sve. Oni što su ostali, upućeni su na sremski front da kopaju rovove. Krenuli smo prema Bijeljini, a onda u Raču u Hrvatskoj. Mi smo utrpani u hajvan-vagone i pravac Osijek. Prešli smo Dravu, došli do Baranje, a onda na Batinu

Skelu pravo pred Ruse, koji su nadirali iz pravca Beograda.

Petnaest dana smo se tukli. Grmilo je sa svih strana. Sve je gorilo oko nas i nebo i zemlja. Rusi su napredovali. Potisnuli su nas preko Dunava, sve do Pešte. Tu su nas opkolili i nemilice tukli. Mislili smo da nema izlaza, da ćemo svi izginuti. Jedan Mađar, civil, je otvorio vrata svoje kuće i tiho, nas šest vojnika uveo unutra, upravo kad su Rusi nadirali. Svu noć su prolazili pored kuće, a mi smo šćućureni iščekivali šta će se desiti. U sabah se napolju smirila situacija. Nije bilo vojske. Domaćin nam je rekao da je vrijeme da idemo i pokazao rukom prema jednom stadu ovaca, a bilo je i goveda, i kaže: „Vidite ono stado, tu ima jedan čovjek, on je veoma imućan i vlasnik je stada. Njemu se javite i recite da sam vas ja poslao, on će vas dalje uputiti.“ I tako i bi, dođemo do stada, pronademo vlasnika i kažemo mu ko nas je poslao. Pogledao nas je i rekao: „Vidite ovaj putić, idite pravo, nemojte skretati, sve je okolo minirano“. Zahvalili smo se ovom dobrom čovjeku i krenuli putem koji nam je pokazao. Išli smo brzo, a vrijeme je sporo prolazilo. Najgore je što nismo znali ni gdje idemo ni na koga ćemo udariti.

U daljini vidimo dvojicu vojnika, ali ne znamo kojoj vojsci pripadaju. Pošto sam imao čin podoficira, a ostali su bili vojnici osjećao sam i najveću odgovornost. Morao sam odlučiti šta da radimo. Vratiti se nismo smjeli, ići naprijed je bilo opasno. Šta ako su ispred nas Rusi? Nije bilo izlaza. Rekao sam pripremite oružje i polahko se krećite. Ja sam išao naprijed sa otkočenim oružjem. I oči i uši su mi bile usmjerene na siluete vojnika. Kada smo se malo približili, prepoznali smo švapske uniforme, bile su to Švabe. I oni izgubljeni ko i mi. Upitali smo za našu jedinicu gdje se nalazi. Pogledali su nas i jedan od njih reče: „Daleko, suviše daleko, nego vi idite prema rijeci Dravi“. Kada smo došli blizu rijeke, ugledali smo čamac koji se udaljavao od obale, povikali smo: „Vratite se!“ I zaista vrati

se čamac, mi se ukrcamo i pređemo u Hrvatsku u Belišće. Tu nas prijateljski dočekaju domobrani. Daju nam hranu, uniforme i prime u svoju jedinicu. Poslije mjesec dana smo dobili dozvolu i potrebne papire da idemo u Bosnu i to na područje Zenica – Doboj – Tuzla i da se tamo javimo nadležnoj domobranskoj jedinici. Došao sam u Doboj, a onda u moju Klokočnicu. Javio sam se u narodnu vojsku Zeleni kadar koja je branila selo od četnika, nikada nije prva napadala, ali ni četnici nisu nikada ušli u selo.

Kada su partizani zauzeli Gračanicu, to je bilo u aprilu 1945. godine, mi smo se počeli povlačiti, ostupati pravcem Klokočnica – Doboj – Derventa – Bosanski Brod, a onda prema Kolibama. Tu su nas partizani opkolili. Poslije dužih pregovora predali smo se partizanima. Izdvojeni su bolesni, ranjeni i iznemogli i upućeni nazad u pozadinu. O njima ne mogu ništa više reći, izuzev da se šapotalo da su svi strijeljani. Mi smo raspoređeni u razne partizanske jedinice. Ja sam određen u 23. udarnu srpsku diviziju i bio sam jedini musliman u njoj. Iz Koliba smo krenuli u Derventu, pa Banjaluku, a odatle u Sloveniju. Prošli smo kroz Hrvatsku i krenuli prema Zidanom Mostu.

Poslije kapitulacije Njemačke, 9. maja 1945. godine, Švabe su se masovno predavale i partizani su ih sprovodili u logore. Vidio sam kako ih ubijaju. Došli smo u Celje, formirane su velike kolone izbjeglica koje smo pratili prema Dravogradu, a partizani ih ubijaju. Vidio sam da su mnogi izginuli u kolonama. Oni koji su zaostajali, odmah su ubijani, to sam vidio svojim očima kao partizan.

U Sloveniji sam bio do 4. oktobra 1947. godine, kada sam demobilisan i vratio se kući.

Poznato mi je da je dosta mojih zemljaka iz Klokočnice nastradalo u kolonama kada su ostupali. Kući se nisu vratili Junuzović (Ahmeta) Alija i Salihović (Mehmeda) Meša, kao i mnogi drugi. Ne znaju im se mezari.“

Moram ispričati još i ovo. Vojna Ivanišević iz Gračanice, iz poznate srpske familije, poslije rata je šila i tako se izdržavala. Jednom prilikom sam odnio da mi sašije košlju, odnosno da je zakrpi i ona mi je rekla: „Neka se Ibrahim Pjanić Pjano vrati i neka se za moja leđa sakrije“. Ja sam samo šutio. Bilo mi je drago, ali nisam smio ništa reći...“²⁰

U Gračanici, 19. 10. 2007. godine

Summary

An addition to the oral history of the Gračanica region in World War II and the post-war era (Three recorded statements)

In this article the author publishes the recorded oral statements of three witnesses, that is, their memories of the time spent in World War II and the immediate post-war period. Mehmed Avdić from Donja Orahovica (born in 1924) was mobilized into the Ustashes. As a member of the 14th battalion, he headed toward the Austrian border, to Dravograd, where he fell into captivity. He testified about the separation of prisoners in a camp in Maribor, where one group was singled out for liquidation. He was conducted to Varaždin with others in the so-called „death marches“. There he was mobilized into the Partisans (Yugoslav Army), and sent to the battles against the remaining mem-

20 Ibrahim Pjanić je kao ustaški logornik, a kasnije i kao zapovjednik XXV. bojne svojim uticajem štitio građane srpske nacionalnosti, zbog čega su mu mnogi kasnije bili zahvalni. Zbog takvog svog odnosa dospijevao je pod pasku ustaških bezbjednosnih organa. Tako se u povjerljivom izvještaju upućenom Ustaškoj nadzornoj službi, tajnoj policiji ustaškog režima, iz januara 1945. godine, Pjaniću između ostalog zamjera da je nakon privremenog oduzimanja radio-aparata od građana intervenirao da se isti vrate nekima od njih, među njima i pravoslavki Mileni Milosavljević, što je navodno izazvalo negodovanje u čaršiji, jer „kako može jedna Srпкиnja biti pouzdanija nego ostalih pedesetak katolika i muslimana...“ (Omer Hamzić, *Jedan pogled na vojno-političku situaciju u Gračanici početkom 1945. godine*, Gračanički glasnik, XX, 39, str. 66-67).

bers of the losing Axis forces. Mustafa Duraković from Malešići (born in 1927) was a member of a local unit of the so-called „Zeleni Kadar“, hiding in front of the Partisan attacks. At the end of the war he started to depart while still under Ustasha units. He was captured by the Yugoslav army near Dravograd, and then in the death marches, he was conducted to Bosanski Brod, and the lead from camp to camp. From there he was released home, but he was arrested and taken to the notorious Štok prison in Tuzla, from where he was sent into forced labor. Mustafa Hasičević from Klokotnica (born in 1925) was mobilized into the 13th SS Division Handžar. The division was trained in Germany, after which he returned to Bosnia. In the autumn of 1944, his

unit was sent to Hungary, where he fought against the incoming Red Army until the moment when he got separated from the unit with several soldiers. After that, he returns to his homeland, joining a local unit of the „Zeleni Kadar“. They started to withdraw, but Mustafa's group surrendered to the Partisans somewhere around Bosanski Brod. Mustafa was enlisted into the 23rd Serbian Division, where he remained until the end of the war.

Keywords: World War II; oral history; statements; memories; Mehmed Avdić; Mustafa Duraković; Mustafa Hasičević; Gračanica; Donja Orahovica; Malešići; Klokotnica; Dravograd; death marches; camps; prisoners of war; Yugoslav army..